

„A Kárpát–Pannon-térség országainak etnikai földrajza és térképezése”

OTKA K 77973 projekt

Záró beszámolója

(Vezető kutató: Kocsis Károly)

A földrajzi-térképészeti jellegű kutatás a munkatervnek megfelelően lezárult és a tervezettnél megfelelően jelentős publikációs termést (egy tekintélyes, angol és magyar nyelvű etnikai atlaszt, etnikai GIS-t, egyéb publikációkat) eredményezett. Az innovatív alapkutatás eredményeként a Kárpát-medencére és szomszédságára, tehát a 463 ezer km² kiterjedésű, 60 millió lakosnak otthont adó, 12 országot érintő Kárpát–Pannon-térségre vonatkozólag sikerült összeállítani az ígért etnikai földrajzi információs rendszert. Ez a több mint 34 ezer településre, 9 történelmi időpontra (1495, 1784, 1880, 1910, 1931, 1941, 1960, 1990, 2001), továbbá településenként és időpontként kb. 12-14 etnikumra vonatkozó hatalmas adatbázis tette lehetővé a fentiekben említett etnikai atlasz összeállítását, mely három szerkezeti egységből áll. Az 1:500.000-es méretarányú főterképen népszégarányos kördiagramok érzékeltetik az ezredforduló népszámlálási adatokra alapozott etnikai viszonyait. Az 1:2.200.000-es méretarányú melléktérképeken az etnikai térszerkezet változásai láthatók kilenc időpontban (1495, 1784, 1880, 1910, 1930, 1941, 1960, 1990, 2001). A mű harmadik egysége a magyar és angol térképmagyarázó szöveg, amely az elmúlt fél évezred etnikai földrajzi folyamatait vázolja a vizsgált területen. A támogatott kutatás során, a munkatervnek megfelelően lehetőségünk nyílt a makroregionális, térképészeti munka mellett egymásra épülő, egymást szervesen kiegészítő regionális és mikroszintű etnikai földrajzi kutatásokat, „mélyfúrásokat” is végezni (pl. Kárpát-medencei határvidéki kutatások – Erdély – Szatmár – Nagyvárad).

Az etnikai földrajzi kutatási eredményeink lényegét az atlaszhoz tartozó angol és magyar nyelvű térképmagyarázó is tartalmazza.

A vizsgált terület elnevezésével kapcsolatos főbb megállapítások:

Annak a területnek az elnevezése, amelyet a magyarok hazájuknak tekintenek, az elmúlt évszázadok során a politikai helyzet és államhatárok változása miatt többször módosult. Az I. világháború végéig, amíg a magyar szállásterület teljes egésze a magyar államhoz tartozott, a vizsgált területet Magyar Királyságnak, Magyar Birodalomnak, a Magyar Szent Korona országainak vagy egyszerűen csak Magyarországnak nevezték (Hunfalvy J. 1863; Ballagi K.–Király P. 1878; Balbi A.–Czirbusz G. 1899; Cholnoky J. 1918). Trianont követően, irredenta célzattal – figyelmen kívül hagyva az államhatár változásokat – a Magyarország elnevezést az 1918 előtt i kiterjedésében értelmezték ugyan, de már megindult a külpolitikailag elfogadhatóbb, földrajzi szinonimájának keresése. Teleki, P. (1923, 1934) a Középduna-medence, Cholnoky J. (1929) a Magyar-medence, Bendefy-Benda K. (1932) a Kárpátmedence, Kalmár G. (1932) a Kárpáti- vagy Középdunai-medence fogalmát kezdte bevezetni. Közülük a vizsgált területet javarészt keretező Kárpátokról elnevezett, Bulla B.–Mendöl T. (1947) által is elfogadott *Kárpát-medence* elnevezés vált mind a mai napig, magyar viszonylatban, széles körben elfogadott á, amely ilyen értelemben nem (csak) természetföldrajzi fogalom, hanem a történelmi magyar államterület szinonimáját, a magyarok által is lakott régiók összefoglaló elnevezését jelenti. Természetesen a szomszédos népek ezt a területet nem ilyen, hanem földrajzi tekintetben értelmezik és a *Kárpátok*, illetve a *Pannon (Közép-Duna-, Tisza-Duna)-medence* együttesének nevezik. Arra való tekintettel el, hogy térképeink nem csupán a Kárpát-medence területét, hanem annak szomszédságát is ábrázolják, művünk címében a *Kárpát–Pannon-térség* elnevezés található.

A kutatás (az atlasz) adatbázisa, ábrázolási módszerei:

Az 1:500.000-es méretarányú főterképen és 1880-tól a 7 melléktérképen az ábrázolt adatok legtöbbször a népszámlálások anyanyelvi/köznyelvi vagy nemzetiségi eredményei. Ezek alól kivétel Bosznia-Hercegovina 1879-es népszámlálása, amelyből a felekezeti adatok állnak

rendelkezésre. A rendszeres népszámlálások megindulását követően általában az anyanyelvet, a nyelvi hovartartozást tekintették az etnicitás fő indikátorának, és csak az I. világháborút követően jelent meg térségünk több államában a nemzetiség szerinti csoportba sorolás. A két kategória (anyanyelv és nemzetiség) jelentős különbségeket hordoz, ezért az adott időpontnál igyekeztünk ugyanazon kategória adatait ábrázolni. Ez azonban a legtöbbször nem volt lehetséges. Mivel a II. világháború előtt a vizsgált országok többségénél az anyanyelvi kritérium volt a meghatározó, ezért ekkor az anyanyelvi adatokat vetítettük térképre, míg utána a nemzetiségeket. Így fordulhat elő, hogy térképeinken 1945 előtt alig láthatók cigány vagy zsidó többségű települések, hiszen ezen csoportok csak a nemzetiségi ismérvek szerint jelentek meg nagyobb számban.

Hasonlóan fontos tényező az ábrázolt adatok időpontja. A kiválasztott dátumra vonatkozólag nem állt mindig rendelkezésre minden ország esetében települési szintű népszámlálási eredmény, így általában a legközelebbi – a kritériumoknak megfelelő – népszámlálás évét vettük figyelembe (részletesen ld. a melléktérképek hátoldalán). A vizsgált időpontok kiválasztásánál három fő szempontunk volt: egyrészt olyan éveket kerestünk, amelyekre a lehető legnagyobb területről rendelkezésre álltak részletes népszámlálási adatok; másrészt fontos volt, hogy ezek nagyjából egyenlő időtávban legyenek egymástól; harmadrészt igyekeztünk bemutatni a geopolitikai változásoknak az etnikai térszerkezetre gyakorolt hatását is, ezért a nagyobb változások időszakában (pl. 20. század első fele) mi is több időpontra térképeztük az etnikai szerkezetet. Míg az 1880-at követő időpontok a rendszeressé váló népszámlálások dátumai, addig az első két melléktérkép eszmei időpontját (1495, 1784) egy országos adóösszeírás, illetve II. József népszámlálása határozta meg. A főtérkép adatai a 2001–2002. évi népszámlálásokon alapulnak, azaz immár 10 évesek. Azonban a 2011-es népszámlálások közül e sorok írásáig még csak a szlovákiai eredmények ismertek települési bontásban. Ráadásul két országban (Ausztria, Szlovénia) megszűnt a hagyományos (etnikai adatokra is rákérdező) népszámlálás intézménye, így az ezredforduló az utolsó időpont, amelyre a Kárpát–Pannon-térség legteljesebb etnikai térképét meg lehet rajzolni.

Fontos megemlíteni, hogy egyes régiók esetében a 2001–2002-es időpontra sem áll rendelkezésre települési (csupán község) szintű etnikai adat (pl. Horvátország, Szlovénia); itt a főtérképen ábrázolt adat a szerzők becslése. A legnagyobb adathiány – Bosznia-Hercegovinán kívül – Ukrajnát jellemzi, amelynek Kárpátalján kívüli területeire a települések lakosság száma mellett csak a városok és rajonok etnikai összetétele ismert. Ez – a térség viszonylag homogén etnikai összetétele miatt – csak pár rajonban jelent gondot: elsősorban a Mosztiszka és Horodok rajonban élő lengyelek pontos elhelyezkedéséről nincsenek információk.

A fentebb vázoltaktól gyökeresen eltérő a helyzet a két legkorábbi időpont (1495, 1784) esetében. Mivel az ezeken a térképeken látható – a szerzők által becsült – etnikai adatok nem népszámlálásokon, hanem különböző becsléseken, forrásokon alapulnak, ezért eleve csak a korabeli Magyarország területére igyekeztünk rekonstruálni az etnikai térszerkezetet. A középkor végén az adott település többségi etnikumának megállapításánál (indirekt módszerrel) főként az adófizetők nevének, a különböző földrajzi neveknek a nyelvészeti elemzésére, a 18. század végén korabeli helységnévtárakra, településmonográfiákra támaszkodtunk.

Az elkészült térképek nem közigazgatási térképek, ugyanakkor a hiteles, részletes etnikai kép ábrázolásához szükséges az adatok vonatkozási felületének pontos definiálása. A közigazgatási szintek meghatározása és a térképi kivágaton szereplő 12 ország közigazgatási rendszerének összhangba hozása azonban nem egyszerű feladat. Mivel elsősorban a részletességre törekedtünk, ezért az ábrázolt közigazgatási alapegységnek (kördiagram) a települést választottuk. Ez azonban a legtöbb országban (Ausztria, Lengyelország, Ukrajna, Románia, Moldova, Szerbia, Horvátország, Bosznia-Hercegovina, Szlovénia) eltér az alapszintű közigazgatási egységtől. Ennek következtében, valamint az eltérő történelmi gyökerek és etnikai szerkezet miatt egy köztes megoldást választottunk: Az ábrázolási egység a Kárpát-medencén belül a település lett, míg azon kívül, többnyire etnikailag homogén területeken (pl. Ausztriában, Ukrajnában) a község, amely közigazgatási alapegységként általában 1–5 települést foglal magába. Romániában – ahol rendelkezésre álltak a szükséges adatok – a Kárpátokon kívül is a településeket jelzik a kördiagramok.

A melléktérképek közigazgatásánál is megjelenik a kettősség a Kárpát-medencén belül és kívül eső területek között. A Kárpát-medencén belül a közigazgatási állapot visszavezetése mellett döntöttünk, tehát mindig a korabeli közigazgatási állapot jelenik meg. Kivételt jelentenek ez alól a 19. század előtti melléktérképek, ahol a korabeli közigazgatási rendszer kiforratlansága, települési szintű közigazgatási térképek hiánya miatt az 1880-as településlistát és alaptérképet vettük alapul.

Ugyanakkor a Kárpátokon kívül – a rendelkezésünkre álló szűkös forráskiadványok miatt – állandó (a főterképen szereplő, 2001 körüli) településhálózattal dolgoztunk. Ez alól csak akkor tettünk kivételt, ha ezen községek bármely ma is önálló települése korábban a község többi részétől eltérő etnikai többséggel bírt, valamint ha a korabeli ország- vagy tartományhatár kettészelte a mai község határt. Az állandó településhálózat elsősorban ott jelent információvesztést, ahol a korábbi lakosságot kitelepítették, és a települést egy más etnikai többséggel bíró községbe olvasztották (pl. Bukovina és Bosznia német falvai), illetve olyan városoknál, amelyek etnikai összetétele eltérő volt a környező, később a városhoz csatolt falvakétól (pl. Brno, Cieszyn/Český Těšín). Így ebben az esetben nem jelenik meg a kisebbség színe a korábbi térképeken sem.

Az etnikai adatok ábrázolási módja illeszkedik az Intézetben megjelent térképsorozat többi tagjához. A főtérkép méretaránya lehetővé teszi a lakosságszám és az etnikai megoszlás együttes bemutatását. A népességarányos kördiagramok jelzik az adott település lakosságát, a különböző színek pedig etnikai összetételét. A melléktérképeken a méretarány és a visszamenőleges adatok hiányossága a lélekszámot nem, csak az abszolút, illetve relatív etnikai többség ábrázolását engedi meg, ezért a tematika időbeli dinamikájának érzékeltetése az egyes időállapotokban felületmódszerrel történt. A módszer nagy előnye, hogy szemléletes képet ad, ugyanakkor hátránya, hogy elfedi a településen belüli kisebbségeket, valamint a közigazgatás változása (települések összevonása, szétválása) maga után vonhatja a többségben lévő etnikai/nyelvi csoport változását. A diagrammódszer szemléletességének javítására a melléktérképek közül egy a főtérképpel megegyező időállapotra (2001) vonatkozik. Mivel a felületmódszer nem érzékelteti a népsűrűség egyenetlenségeit, ezért mindenképpen szükséges volt a „lakatlan”, (illetve állandó település nélküli) területek kivonása a felületszínézésből. Ezen területek lehatárolása felszínborítottsági adatok és régi katonai topográfiai térképek felhasználásával történt.

A főtérkép névrajzában szerkesztésekor fontos szempont volt, hogy a névanyag ne csak a tájékozódást segítse, hanem tematikus információt is közvetítsen. Minden településnév az adott országban államnyelven szerepel, de a települések (legfeljebb két) kisebbségi elnevezése is megjelenik a hivatalos név alatt, ha az adott kisebbség részaránya eléri a 10%-ot, illetve 1000 főt meghaladó kisebbségi közösségek esetében az 5%-ot. A főtérképen ábrázolt közel 30 ezer önálló település nevének megírására ebben a méretarányban nem volt lehetőség. Az 1000 fős lélekszámot meghaladó települések és a közigazgatási központok nevét minden esetben feltüntettük. Az ennél kisebb lélekszámú települések nevének szerepeltetése az etnikai információhordozás és az egyes területek településsűrűségének függvényében történt. A melléktérképekre csak az adott időpontban fontos szerepet betöltő települések nevei kerültek fel, minden esetben a korabeli hivatalos, domináns írásmódnak megfelelően.

Az egyes etnikai csoportokat reprezentáló színek kiválasztása az egyik legnehezebb feladat volt. A főtérképen 16, a melléktérképeken egyszerre akár 18 szín látható, amelyeknek elkülöníthetőnek kell lenniük. A fő- és melléktérképek színei megfeleltethetők egymásnak, bár a melléktérképek színárnyalatai valamelyest világosabbak. A színek kiválasztásánál figyelembe kellett venni az elkülöníthetőséget, a kontrasztthatást, a színek tónusát, az egyes színek kiterjedésének nagyságát, és ehhez kapcsolódóan a világos és sötét színek megfelelő térképi elhelyezését; mindezt úgy, hogy egyik nemzetiség se legyen domináns a térképen. A színek kiválasztásánál figyelembe vettük még az Intézet etnikai térképsorozatának korábbi darabjainak színhasználatát, valamint az egyéb térképi jelek (domborzat, vízrajz) hatását is. Nem törekedtünk ugyanakkor arra, hogy az egyes etnikumok színeit nyelvcsaládok szerint csoportosítsuk.

Összességében megállapítható, hogy a kutatási eredmények (elsősorban az etnikai atlasz, pl. annak 125 x 175 cm-es falitérkép része) alkalmasak tudományos ismeretterjesztésre, köz- és felsőoktatási, (hazai és EU-s) kormányzati munkában történő széles körű használatra. Szaktudományi szempontból ugyanakkor a projekt a geográfiát, társadalomföldrajzot, szűkebben: etnikai földrajzot (nemcsak hazai, hanem nemzetközi szempontból is!) jelentős mértékben gazdagította, hiszen *első ízben láthatjuk egyben a* (12 európai országot érintő) **Kárpát-Pannon-térség** (tehát nem csak a történelmi magyar államterület, a Kárpát-medence!) változó *etnikai térszerkezetét ilyen méretarányban, részletességgel, települési (!) szinten* (ráadásul angol és magyar nyelvű elemzésekkel kiegészítve). Ehhez hasonló (települési) részletességű és makroregionális etnikai térkép legutóbb 1940-ben jelent meg (Bátky Zs. – Kogutowicz K. – Teleki P.), de csupán a Kárpát-medencére vonatkozólag. A vizsgált területünket lefedő, fele akkora méretarányú etnikai térkép pedig utoljára 1942-ben látott napvilágot (Jakabffy I. – Rónai A.), de az viszont nem tett lehetővé települési szintű, pontosságú tájékozódást. Amiben pedig az összes eddig megjelent makroregionális etnikai térkép megegyezik az, hogy jelen atlaszunkkal ellentétben egyik sem tárja fel (kiegészítő, retrospektív térképsorozattal) a bemutatott etnikai térszerkezet történeti gyökereit.